

ПРЕТСТАВИТЕ НА ПЕКОЛОТ И ЃАВОЛОТ ВО МАКЕДОНСКАТА КНИЖЕВНОСТ ОД XIX ВЕК

Вовед

Книжевноста во светски рамки познава повеќе описи на невидливите или незнајни нешта, било тоа да се претстави од уметничка или од религиозна природа. Една од претставите кои кај човекот секогаш будат некакви емоции е таа на пеколот, сурово местото каде што се верува дека завршуваат сите грешници на земниот свет. Почнувајќи од антиката и *Енеида* на Виргилиј, преку средновековната *Божествена комедија* со *Пеколот* на Данте Алигиери, преку *Изгубениот рај* на Џон Милтон, *Фауст* на Јохан Волфганг Гете, *Портрет на уметникот во младоста* од Џејмс Џојс и други дела, описите на пеколот наоѓаат свое место во книжевноста. Во групата уметнички прикази на пеколот, кои се на некој начин се надополнуваат со книжевните дела не треба да ги забораваме ни сликите, графиките и црковните фрески, а во нашата современост филмовите, музиката итн.

Познато е дека демоните одамна се присутни во христијанското верување, а неретко свое место наоѓале и во визуелните претстави во црквите, илустративно и симболично претставувајќи ги казните со кои грешниците требало да се соочат по Божјиот Суд. Вечниот оган и Огнената Река со своите пламени јазици ги проголтувале луѓето кои за време на животот извршиле различни злодела. Иако Вечниот оган и пеколните маки кои ќе ги снајдат грешниците го сретнуваме на повеќе места во Стариот и во Новиот Завет, како и во подоцнежните текстови на светите отци, како најилустративни ќе ги наведеме зборовите од Евангелието по Матеј: „И така, како што се собира каколот и сè гори во оган, така ќе биде и при крајот на овој свет. Ќе испрати Синот Човечки Свои ангели и ќе ги соберат сите соблазни од Неговото царство, и оние што вршат беззаконие, и ќе ги фрлат во вжарена печка; таму ќе има плач и крцкање до заби“ (Матеј, 14:40-42).

Континуитетот на книжевната традиција на македонско тло со мотиви на претстави и описи на пеколот и ѓаволот го утврдуваме уште во средновековниот период, најмногу во евангелијата и апокрифните записи (особено апокрифните апокалиптични текстови), какви што наоѓаме во „Книгата Аврамова“, „Расправија на Исус Христос со ѓаволот“ и др. Почнувајќи од повеќе верзии на *Разумникот* (текстови составени во дијалоска форма) чии верзии се присутни во преписи на мешовити словенски зборници сè до XIX век, до многубројните зборници или апокрифни дела: Тиквешкиот зборник од XIV век, Ракописот бр. 738 од Народната библиотека во Белград од XVII век, Софискиот зборник бр. 684 од истиот век, како и повеќе ракописи од XVIII и XIX век во кои, меѓу другите, го сретнуваме мотивот за продавање на душата на ѓаволот (Антиќ, 1974: 58-59).¹ Овој мотив го сретнуваме и во повеќе македонски приказни, запишани најмногу од Марко Цепенков. За нас, особено се интересни апокрифните записи и дела, преку кои можеме да детектираме повеќе претстави на ѓаволот, а кои се преточени во фрески, преписи или пак, во самата замисла на овој лик. За расказот „Расправија на Исус Христос со ѓаволот“ Маја Јакимовска-Тошиќ пишува дека неговата содржина „е мошне блиска до евангелската епизода за расправијата на Исус Христос со ѓаволот на Елеонската планина, но во апокрифниот текст нивната полемика се заострува до максимални граници. Во нив се откриваат пошироките дуалистички антагонизми меѓу двете спротивставени страни – доброто и лошото“ (Јакимовска-

¹ Во овие верувања забележително е влијанието на богомилството во делата *Видение Исаево*, *Откровение Варухово* и особено во *Прение на Христа с ѓавола*. Подетално кај: Ѓордан Иванов, *Богомилски книги и легенди*, II фототипно издание, под редакцијата на проф. Димитър Ангелов, Наука и изкуство, София, 1970.

Тошиќ, 2001: 299).² Можеме да воочиме дека претставите на пеколот и ѓаволот, како и прашања поврзани со нив сретнуваме преку целото средновековие.

Во XIX век, настапува силен просветителски бран од западноевропските земји кој наоѓа одраз и на македонска почва. Во тој бран го наоѓаме истовремениот интерес на фрескоживописците и на книжевниците за опишување на Страшниот суд. Во нив се проповеда за заштита на душите на праведните, кои по воскреснувањето ќе бидат пренесени во рајот, но и за Пеколот, кој претставува еден од основните носители на дидактичката порака. Пишувајќи за „Голѐмъ Страхъ“, за „страшни дѣла“ за „вѣчна мѣка, ѿ оу бгннъ що нѣкакво не оугасне“, истовремено композициски визуелно претставувајќи ги страшните маки на грешниците на ѕидовите на црквите, добиваме поцелосна слика за претставата на Страшниот суд во XIX век, кои се надоврзуваат на ликовните претстави и на книжевните текстови од претходните векови.

Во таа насока, како пример ќе го наведеме апокрифниот текст: „Видение светого апостола Павла (иже в’знесен бист на ... небо)“: „И јеште видех муж и жен препојасав рути испл’н п’кла и смрад и огна змије оглаждаху окрст их по рамену и ногу“ (Антиќ, Поленаковиќ, 1978: 177). Што се однесува до ликовните претстави и фрескоживописот вакви претстави наоѓаме во бакрорезот на Христофор Жефаровиќ „Слегувањето на Христос во пеколот“ од XVIII век, како и во повеќе цркви, меѓу кои и: Св. Климент (Св. Богородица Перивлепта) во Охрид од XVI век, Св. Архангели во Кучевиште од XIV и XV, односно XVI век, Св. Никола во Вранче од XIX век, Св. Атанас во Бохула и Свети Дух во Страгово, Кавадаречко од XIX век итн.

Терминолошка определба на поимите пекол и ѓавол

Во оваа прилика, ние ќе се задржиме на претставите на пеколот и ѓаволот во македонската книжевност во XIX век. Забележливи дела со морализаторско-дидактички карактер во македонската книжевност сретнуваме во првата половина на XIX век, во текстовите на Кирил Пејчиновиќ, Теодосиј Синаитски и посебно Јоаким Крчовски, а претставите на пеколот и ѓаволот ги наоѓаме и во разни записи и преписи како што се оние на Григор Прличев, Јонче П. Снегар, Јанаки Стрезов, во фолклорните записи на браќата Миладиновци, Стефан Верковиќ, браќата Димитар и Костадин Молерови, забележителните приказни на Марко Цепенков и др. Нивните описи, споменувањето и сфаќањето на терминот пекол, пред сè се однесуваат на огнот, како единствена или доминантна компонента на Страшниот суд, односно на местото каде што завршувале грешниците. Иако некои проследувачи на фолклорот (Љидија Ковачева) наведуваат дека „претставата за пеколот во македонската народна традиција дава многу скроман спектар на претстави преку христијанските описи на Библијата“ (Ковачева, 2014: 251-252). сепак стои заклучокот на други (Танас Вражиновски) дека: „претставите на Ѓаволот, како во верувањата така и во фолклорот, сè до денешен ден, кај Македонците претставуваат постојан елемент на културолошкиот амбиент“ (Вражиновски, 1998: 231), што само ја покажува застапеноста на овој лик во македонското секојдневие.

Иако овие верувања изнесени преку усните кажувања можеби не се задлабочуваат во описите на пеколот и не се детални како во некои од книжевните дела, тие сепак претставуваат вистински извор за погледите кои Македонците од XIX век ги имале за Страшниот суд. Оттаму, како еден од најсликовитите примери кои ја обработувале темата на пеколот и ѓаволот ги наоѓаме во приказните и легендите запишани од Марко Цепенков, како што се: „Поп што се валеше на попадијата оти ќе оди в рај и отиде во вечна“ („само глаата му била изваена од

² Да се погледне и кај: Вера Стојчевска-Антиќ, *Историја на македонската книжевност, Средновековна книжевност*, Детска радост, Скопје, 1997, 281-324; Илија Велев, *Историја на македонската книжевност, Средновековна книжевност, том I*, Гирланда, Скопје, 2014, 363-373.

катрано и писата“) (Цепенков, 1972б: 169-170)³ „Судијата што и се валеше на жената оти као што суди на овој век, ќе судел и на тој век“ („судијата, закопан до гуша во катрано и смолата кај што се варее“),⁴ „Зерзевулот, коа го истерал Господ од рајот“, „Господ го истерал Зерзевулот со негоите ангели од рајот и ‘и проколнал да бидат црни и темни, а седењето да им биди во вечна мука“, „Ѓаолот не знаел жените од кај го точат ножот“, „Човекот што ја изеде ќерка му од ѓаолот како јаболко“ (Цепенков, 1972а: 219-223) итн. Треба да се истакне дека во одредени случаи ѓаволот е помешуван со други ликови од народната демонологија, бидејќи тој не е еднороден лик, преземејќи некои од особините од постари митски суштества. Тој не бил ниту човек, ниту животно, иако може да се престори и во едното и во другото.

Според текстовите од тоа време местото каде што завршувале грешниците обично е именувано како пекол (пакол, пекл'о). Во лексиката овој термин најпрво го наоѓаме во средновековните македонски ракописи од раниот, но и од подоцнежниот период: пѣкъль (Десподова, 1997: 231).⁵

Можеме да заклучиме дека во некои случаи, пеколот е означен како ад (подземен свет), „преисподња адова“ (со значење: најдолен, под земја, пекол, длабоко под земјата), како Тартар (длабока и мрачна бездна во подземниот свет), бездна последнаја (последна бездна, без светилна, заборавена дупка), мука вечнаја (вечна мака) или пак само вечна (со значење: вечна мака, вечен оган, место на вечните маки). Исто така, доста употребуван бил и турскиот термин џенем, џевнем и џехнем (пекол).

Познатиот македонски преродбеник Јанак Стрезов во својот ракописен речник на странски зборови, пеколот го именува како *ад*: „место каде се мачат грешните потем, умирачка, пекол“ (Крстеска, 2014: 52).⁶ И во речникот на зборови составен од браќата Молерови се наоѓа опис на пеколот именуван како пеклò, односно пѣкъль, ад: „Душите на грѣшните ðаа ф пеклòто. Тоа грѣшн човѣк ке е на днòто ф пеклòто“ (Молерови, 1954: 499).

Во оваа насока иако не е со директно значење на пекол, Страшниот суд го означува последниот суд на крајот од постоењето на светот. Според христијанството, него ќе го изрече Исус Христос по неговото повторно доаѓање на земјата, кога ќе оживеат мртвите и кога ќе бидат осудени сите грешници, а праведните ќе бидат наградени.

Во словенската терминологија со преводите на црковните книги од грчки јазик останале во употреба грчките заемки кои, меѓу другото, се однесуваат и на црковната лексика. Такви се зборовите: *адъ*, *демонъ* и *днѣволъ* (Поп-Атанасов, 2000: 140). кои исклучиво се однесуваат на злото и лошото. Потеклото на именката *ѓавол* лежи во грчкото *διάβολος* (диаволос), со значење клеветник, додека пак именката *сатана* има хебрејско потекло и означува непријател или противник. Во македонскиот фолклор и книжевност значително повеќе се користи и е присутен грчкиот термин. Ова суштество на злото кај нас го сретнуваме и како дјавол (ѓ'авол, ѓаол), додека пак, во некои случаи е именуван и Еладија, како Еосфорос или Есфорос (превод на грчки од латинското Луцифер), понатаму Деница (словенски превод од Луцифер), Атанаил (Сатанаил, сатана), Левиатан (ѓавол што царува над водните сверки), звер (свер со рогови), со старозаветното Велзевул (принц на демоните), но и со Зарзавило, сатана, шејтан, натемаго нечестивиот, поганец, едноног, куциот, врагот (во народното творештво).

³ Цепенков, Марко К. *Народни приказни, книга шеста*, редактирал д-р Кирил Пенушлиски, соработник Фанија Попова, Македонска книга Скопје, 1972, (, 169-170

⁴ Цепенков, Марко К. *Народни приказни, книга шеста*, редактирал д-р Кирил Пенушлиски, соработник Фанија Попова, Македонска книга Скопје, 1972, 167-169

⁵ Во оваа насока ќе ги споменеме и термините: диявольскъ, диявольство (Десподова, 1997: 201).

⁶ За христијанската претстава на адот и местата каде што се спомнува во Стариот и во Новиот завет, повеќе кај: Свети Игнатј Брјанчанинов, *Енциклопедија на православниот духовен живот*, Скопје, 2006, 13-14.

Тукатреба да се истакне дека народното творештво познава повеќе примери во вид на придавки во однос на книжевноста со преносно значење на именката *ѓавол*: *ѓаволест*, *ѓаволест*, *ѓаволит* и *ѓаволица*, *ѓаволија*, *ѓаволштија*, *ѓаволштина* и *ѓаволска работа*, *ѓаволов*, *ѓаволски* (Димитровски, 1987: 216-218). Нивното значење се движи од давање својства или нарав на *ѓавол*, она што му припаѓа или што е како кај *ѓавол*, до непознати, опасни, страшни дејанија или итроштина, врагоштина. Со значење итроштина и снаодливост се и исказите на Марко Цепенков и тоа во два наврата во неговата *Автобиографијата*: „Бре *ѓаоле*, бре, седи мадру, ќе те клаам во валака“ и: „Тој поп Трајко вистина не знаеше книга, ама пак знаеше чудни *ѓаолии* (сојтарил’ци) што секој што ќе го видеше, ќе се чудеше и ќе прикажуаше“ (Цепенков, 1972в: 315, 317).

Претстави на пеколот и *ѓаволот*

Веќе утврдивме дека во XIX век претставите на пеколот, а уште почесто на *ѓаволот* како хтонско суштество се сретнуваат во повеќе текстови, без разлика дали тоа се житија, кратки записи, раскази или книги со морализаторска содржина (*Кониковското евангелие*, разни Часослови, Евангелија и др). Во тој поглед, први ќе ги споменеме дамаскините, зборници со легенди, преданија, поучни слова со христијанска додржина. Најпрво, како пример ќе го наведеме: „Житието на Свети Антони Велики“ и „За недоказаните м’ки от недобитерисаниот пекол“ преведени од грчки јазик и напишани од охриданиецот Јонче П. Снегар од 1870 година. Во текстовите напишани на народен охридски говор, на едно место се дава опис на пеколот: „м’ката п’к от м’чниците је едно лошо болење и м’ка свецела, полоша, најпојќе и посилна от сите провремени м’ки“, дополнувајќи: „колку сторије појќе грехој, да имаат секакви м’ки во тоа нерадосно место, шчо ка бидит секаква м’ка, жал и с’к’лма, горење от оган, от студ најсилен, от чат најпламлив, от суратите на *ѓаволите* најстрашни, к’рцкањето от з’бите, кедос нетивната, гн’сотиа и см’рѓа непрет’рпена, ц’рвец незаспан и секаква нечистиа и м’ка“ (Угринова-Скаловска, 1975: 119-120).

Употребата на лексемот *ѓавол* од црковна терминологија од грчко потекло наоѓаме кај сите македонски автори од овој период: Партениј Зографски, Павел Божигропски, Кирил Пејчиновиќ, Јоаким Крчовски итн. За разлика од овој лексем, словенскиот термин *пекол* е во многу почеста употреба од грчкиот ад.

Од периодот на првата половина на XIX век ќе го наведеме датираниот *Зборник од поученија* (македонски ракопис со грчко писмо) (1827-1830). Станува збор за избрани текстови со поучителни слова, препишани или преведени дела од наративна проза, односно од хагиографска и апокрифна книжевност, делови од Стариот и Новиот завет, црковни песни, тропари, минеи, односно со содржина која имала за цел да функционира како црковно-просветно помагало. Претставата на пеколот и *ѓаволот* е вообичаена како и на другите места. Така, препишувачот или преведувачот се користел со црковна и народна терминологија: „огнот што не гаснит и што је готов за *ѓаволот*“, „огнот *ѓаволски*“, „ако не се покајте и не вервите ки чистите вечниот пекол чедата ваши кај гладвеет и ке сетвеет лошите ваши работи“, „ки се мачит во пеколот“, „тешко на тие жени што си удаваат мажите сфои и хуеет по чужи мажи ега ка стечит вечниот пекол“, „бегајте вие проклети во огнот што је зготвен за *ѓаволот* и за ангелите негој“ (Крстеска, 2008: 166-180).⁷ Понатаму читаме: „та ке појш во пекол тамо каде је плачене и викането плакојто и што ке немаат никој да те пожалит“, „голема мака је во пеколот и темница страшна и оган горит ама не сфетит и какоф оган је оти Арангел Михаил кога извај оган от пеколот та не се траеше на тој оган силен оти трупот чоечки отдалеку не траеше та зеде Арангел Михаил седум пати и го угасна огнот наш от него и тамо пак царвите зерли што не тифвеет јадешттина грешнетого и пак и смола и катран варит дене и носке от века та дури до века и

⁷ Станува збор за апокрифот „Камен падна од небото“.

превек“, „со него одејте да се мачите и да кердосате масниот пекол и во огнот што не гаснит што горит ама не сфетит“, „ох на тој век и на тие љуге што ќе бидет во пеколот оф на тоа тресене от забите“, „грешните се во пеколот... грешните се во ендеци“ (Крстеска, 2008: 180-216).⁸

Кирил Пејчиновиќ во неговото *Огледало* од 1816 година ѓаволот го врзува со незнаењето, односно неписменоста и невербата во Бог: „да не е писмо, све би се заборавило и Бог дали има или нема не би се знаело. И ѓаол тогаш би царувал... Заради тоја виѓат дјавол кој ќе да заучит книга без богомолства, приоѓа му, украдуе памет от детета, да не може да учит, да му иде назад, да заборава, да не прифаќа“ (Пејчиновиќ, 1974: 18). Во приказната за богатиот, Пејчиновиќ пишува дека по неговата смрт „ѓаволи му узео душата, сефалиата душа негова, му га однесоа во цехнем, во вечна мука“. Тука наоѓаме една претстава за пеколот според сфаќањата на авторот, кога богатиот му се обратил на сиромашниот што заминал во рајот: „Татко Аврааме, пожали ме, прати ми Лазара што ти стоит у пазуετε, сме познаници со него, прати ми го нека си натопи прстот негов у вода и нека ми прохладит уста моја, зере изгорех за вода, и не се трпи от жежштина“ (Пејчиновиќ, 1974: 25).

Во *Утешение грешним* од 1840 година, Пејчиновиќ го именува злото: „Најпрво отмстил на ангели свои, Денице светли што се зовеше Атанаил. Откако согреси, се стори Сатанаил. И Бог го фрли во бездна последнаја, идеже вечно мучит се со ангели“. Понатаму дообјаснува: „А кому чоєку дјавол му зачкаел душата грех ради попуштением божиим, тој чоєк му ет сметен разумот, тој влезует во неверствие, на светци, негова совест му ет попрана, потемнение и во вечнују тму преселение, и таја душа исцеление не имат никогда“ (Пејчиновиќ, 1974: 60-61). На друго место, Пејчиновиќ го опишал патот до пеколот и маките на тамошните души: „И се разцепи земја и видех удолу под мене, надолу до дно, едни кумкови смрдливи. И мене ме пр(о)влечеа дјаволите надолу низ кумковите и ме отнесоха до бездна земља. Тамо има грешни души и не се докажуєт стенкање, офкање, и викаха ‘горе нам, о горе!’ и се молат и никој не ги пожалуєт“ (Пејчиновиќ, 1974: .70).⁹

Пеколот, маките и ѓаволите во повеќе наврати се сретнуваат во делата на Јоаким Крчовски. Тој ги осудува луѓето кои направиле гревови и подлегнале на „стрели дјаволски“. Меѓу гревовите кои најчесто биле присутни кај човекот, тој ги навел „многу јадење, и многу пиєње и многу спиење“, односно хедонистичкиот начин на живот. Во неговата книга *Митарства*, на која ќе се осврнеме подолу во текстот, тој наведува дваесетина гревови со исто толку митарства кои луѓето требало да ги поминат за да стигнат во рајот. Затоа, тој утврдува листа на мисли кои секој човек требало да ги има на ум: 1) смрт, 2) суд, 3) царство небесно и 4) мака вечна. Ваквото негово сфаќање го сретнуваме во *Слово исказаное заради умираение, Повест ради страиного и втораго пришествија Христова, Митарства и Различна поучителна наставленија*. Ова Крчовски го прави најплодниот и најзначајниот македонски автор од XIX век кој ја обработувал темата со претставата на пеколот, подземниот свет и господарот на темнината.

Во книгата *Повест ради страиного и втораго пришествија Христова* од 1814 година (*Слово заради Страишниот суд Божји и второто Христово пришествие*) Крчовски запишал дека кога Христос ќе дојдел по вторпат, ќе ги судел луѓето: „Тамо на страшен суд ќе да оживеат от гробовите сите умрени, и грешни и праведни, и верни и неверни. А правите ќе да летнат да не ги фане огин. Зашто тогај земља ќе да се запали, да гори со силниј огин. Толку е силен тој огин, да падне морето и сите реки у тој огин, не можат да угасат ни една искра“. Огнот како најстрашен елемент од пеколот го сретнуваме и во понатамошниот дел од книгата, при што се

⁸ Станува збор за „Дел од Битието или Првата книга Мојсеева“.

⁹ „Судот ќе биде безмилосен спрема оној, кој не покажал милост“ (Јаков, 2: 13). Тоа би било последица на злобните дејствија, односно гревови, кои уште се нарекуваат и „пеколни дејствија“. Архимандрит Серафим, *Омразата и помирувањето*, Брегалничка епархија, 1995, 9-10.

заклучува дека за грешните и неверните: „и ќе да се отвори пред нив страшна јама длабока и ќе да прати Бог ангели да ги фрлат у јамата, што е силниј огин“ (Крчовски, 1974: 32, 35).

Исклучителната претстава на ликот на ѓаволот, Крчовски ни ја презентира како: „дјавол ест књаз на овој век, ходи по човеци и рика како арслан страшно – сака да ни изеде живи. Това е и така јаде дјавол човецо, боде и бие, им зема вера и им краде ум...“ (Крчовски, 1974: 32). Што се однесува до ѓаволите и Страшниот суд, Крчовски пишува дека по смртта луѓето „поминуваат по страшни баждарници дјаволски. Тие чекаат души христиански, и мужи и жени от десет години више, фаштат секого тамо и запираат за секакови грехови. Кој не се исповедал, тамо тие дјаволи таја душа ја држат“, како и: „Слушајте како ќе да биде страшен суд. Тогива ќе да затрубат от небо седм труби ангелскии, и от тие труби ќе да се потресат небо и земља многу страшно, и ќе да падне слнце и месец и звезди, а небо ќе да се свие како перде, и сите води и море ќе да се изсушат, а земља ќе да се запали да гори со силниј огин“ (Крчовски, 1974: 33-34).

Уште еден исклучителен опис на подземниот свет Крчовски дал во *Митарства*: „видох многу дјаволи страшни и црни како арапи, - дојдоха околу мене, и нивните лица беа црни како саѓи, очите нивни како жар и нивното гледање толку љуто како сама вечна мука. И фанаха да чинат калабал’к и шамата. Еднии рикаха како зверове и добици, а другии како пси лаеха, други виеха како волци, а еднии како свини цвичења. Сите гледаха на мене и ‘ржеха, и потрчаха на мене страшно, и чкртаха сосо зуби на мене, и сакаха да ме глтнат бирден“ (Крчовски, 1974: 50). Со наведувањето на 20 митарства кои се однесуваат на баењето, магиите, грешните и празни зборови, лажењето, клеветењето, кражбата, среброљубието и скапоста, лакомството, неправдите, зависта, непочитувањето, срдењето и љутењето, злопамтењето, убиството, блудничењето, прелјубата, содомијата, неверувањето во светата литургија и Светото тројство и немилосрдноста, Крчовски го дал најдеталниот и можеме да кажеме единствениот опис во македонскиот книжевен XIX век на поединечните маки на различни видови гревови.

Во *Различна поучителна наставленија* Крчовски го датира почетокот на пеколот, наведувајќи дека патот во пеколот („у ад, у вечна мука“) започнал уште со првиот човечки грев, од времето на Адам и Ева. Тогаш првиот над серафимите, ангелот Деница („Денница“) паднал во завист, „станал дјавол и паднал најдоле под земли, длабоко в бездну. Великиј, голем, и светлиј ангел учинил се и станал страшниј дјавол темниј“, по што „се разгорел у утробата землена наугасимиј огин вечнија муки“ (Крчовски, 1974: 178-179).

Според Крчовски, постоеле четири групи на маките што ги чекале луѓето во пеколот: „прва мука пострашна и потешка – зашто ште да гледат пред очите си многу страшни и грозни дјаволи, а втора мука – ште да ги гори и пали силниј и љутиј огн, трета мука – ште да ги јадат и гризат големи черви, а тија черви не се наситуват јадејќи и гризејќи тјакни и нивни прокљатии снаги, а четврта мука – ште да са многу гладни, а от тој глад ште да си гризат и жвакат јазиците непрестанно у вечнија веки“ (Крчовски, 1974: 302).

Претставите на пеколот и ѓаволот ги сретнуваме и во *Чудесата на пресвета Богородица*, преведена книга од грчки јазик, за кој Харалампие Поленаковиќ утврдува дека изворот на Крчовски се наоѓа во истоименото дело на српскиот писател Викентие Ракиќ, објавено во Трст, 1808 година. Треба да се истакне дека постојат повеќе разлики на оригиналот со преводот, како што во случајот со нашиот интерес е реченицата која кај ракиќ гласи: „О искушаемом от демона страстију блуда, и Богоматерију освобожденном“, додека кај Крчовски е преведена: „О искушаемом от дјавола страстију блуда, и Богоматерију освобожденном“ (Поленаковиќ, 1968: 4).¹⁰ Веднаш може да се забележи менувањето на терминот демон во дјавол, за кој очигледно Крчовски сметал дека со употребата на синоним ќе биде поразбирлив, нпоприфатлив, но и поефектен за читателите.

¹⁰ Во ракописот го сретнуваме терминот „гљволь“, напоредно со преводот на Крчовски кај кого фигурира „дјаволска рабџа“, кај: Ѓорѓи Поп-Атанасов, *Македонска книжевна традиција*, ИМЛ, 2001, 142.

Мошне слично до *Огледало* на Пејчиновиќ стојат размислите и словата на Григор Прличев произнесени по различни поводи. Најважната книга за Прличев кога при пишувањето и при држењето на словата во кои станувало збор за душата била *Библијата*, односно Стариот и Новиот завет. Затоа, во продолжение ќе наведеме два извадока кои се однесуваат токму на потребата на човекот од добри дела од кои зависел спасот на душата: „1. Господи, не ме карај во јароста Своја и не казнувај ме во гневот Свој. / 2. Смилуј се на мене, Господи, оти сум немоќен; исцели ме, Господи, бидејќи коските мои се потресени; / 3. и душата моја е возбудена. А Ти, Господи до кога? / 4. Обрни се, Господи, избави ја душата моја, спаси ме поради милоста Своја, / 5. бидејќи мртвите не Те спомнуваат Тебе; во пеколот кој ќе Те слави Тебе?“ (Псалми, 6:1-5). И: „И не бојте се од оние што го убиваат телото, а душата не можат да ја убијат; туку бојте се повеќе од Оној, Кој може и душата и телото да ги погуби во пеколот!“ (Матеј, 10:28).

Прличев слично настапил и во случајот со песната „Ода на царот ослободител“. Таму ги испеал следните стихови: „В пекол злата фрлете ги! Таму нека тлеат в гроза, / Тие пусти зломирици од светот што сум го создал!“. Обраќајќи се кон Русија, царот Александар, Бог и Ангелот, Прличев пее за народот: „Со нив в ред е Ангел зрачен, / Им ја крепи ведроста; / Ведне поглед Демон мрачен, / се кикоти земјата!“ (Тодоровски, 2008: 138-139).

Во голем број случаи кога Прличев пишувал за душата, тоа биле настани поврзани со умирачки, односно погребни обичаи. Се верувало дека кога ќе почине човек, неговото тело треба да се закопа на гробишта. Доколку биле изведени сите обреди како што треба неговата душа ќе заминела во задгробниот живот, односно на Божји суд, од каде ако надвладеееле добрините се одело во рајот, а ако не, во пеколот: „Зачто ние казваме на душата си, душо,! Имаш хамбари п’лни, јади, пиј и весели се. О! Колко сме хулави и луди! Не знајме ли, че ако не оставиме зад нас некое добро дело, тогав за нас нема спасение...?“. Концентрирајќи се на верата, Прличев ја прикажал темната страна на човековото постоење на земјата: немаштија, зулуми, гревови, отклонување од христијанството, празноверие, незнаење, непроштевање, задоволување на најниските страсти и на крајот смртта. Тој заклучува дека: „кој не се грижит за спасение на душјата си, тој спроти Апостола Петра нема ни очи ни разум, тој не може да разбере колкава разлика има душјата от телото, небото от земјата, б’д’штиј век от настојшиј“ (Ковилоски, 2018: 144).¹¹

Интересен е *Речникот на четири јазика* на Ѓорѓија Пулевски, каде напоредно со српскиот (македонскиот) е даден албанскиот назив на термините. Така, напоредно со: „мука вечна“, „раи“, „пекољ“ и „антихрис, натемник“ се дадени албанските („арбанските“): „захмет дунясь“, „букури дунясь, ценети“, „п’ќме дуня, ценемъ“, „дречи, нитанитъ“ (Пулџевски, 1873: 14). Познавањето на Пулевски на словенските јазици напоредно со албанскиот и турскиот му дало можност компаративно да ги предаде преводите на називите од црковната терминологија. На овој начин тој ни овозможува макар и на кратко да насреме во овие именувања и на албански јазик, но и да ги потврдиме нашите знаења за именувањето на пеколот и како мука вечна, како и на ѓаволот како: антихрист и натемник.

И во понатамошните години во голем број текстови се пишувало за злото, омразата, судните маки, но многу помалку сликовито во однос на првата половина на XIX век. На оваа листа свое место наоѓаат и истакнатите македонски просветители Јордан Хаџи Константинов-Џинот, Константин Петкович, Рајко Жинзифов, Кузман Шапкарев и Трајко Китанчев, кои во своите поетски обиди вметнувале стихови полни со горчина од актуелните состојби во општеството, културата, уметноста, воопшто во секојдневниот живот.

¹¹ Во *Автобиографијата* на Прличев ги сретнуваме и препеаните стихови од *Илијадата*: „В’ ад н изринал многу души иројских“, во: Григор Прличев, *Автобиографија, Мечта на еден старец, предговор, превод, адаптација и белешки* Славе Ѓорѓо Димоски, ПНВ Публикации, Скопје, 2017, 88.

Прв од поетите ќе го спомнеме Џинот и неговата песна „Горка чаша књаза Лазара последна тајна вечера“. Во неа тој пее за силата и славата на старата српска држава за време на династијата Немањик. Сепак, ваквата состојна не потрајала долго: „Но Сатана завиде несито, / Аравијскиј змеј зиба зебљето / Сос осташо Косово обколи, / Марса зове да се ополчине“ (Тодоровски, 2008: 56). Како што може да се види, Џинот се осврнува на Турскиот напад на Балканот и на Србија и битката на Косово Поле, во која најголемиот дел од српското благородништво ги загубило животите. Според авторот, виновен за тоа бил Сатаната, кој завидел на благосостојбата во која се наоѓало српското царство.

Меѓу поетите, Константин Петкович дава еден од најсликовитите прикази на пеколот во песната „Сон султана“. Таа е со пропагандистичка порака насочена кон Турците, а величењето на христијанството го означува рајот. Претставата на пеколот започнува со следните стихови: „До столици, до Стамбула, / Бучи, рика пламена река - / Грло ада, Зелзевула, / Народ турски овде чека“ и додава: „Од секаде затворени, / Нигде место за спасење - / Зјаат бездни отворени / пред вековно прегрешење“.

Во песната „Окајание и спасение“, Шапкарев пишува за надежта и спасот, притоа употребувајќи ги зборовите: „конечна пропаст“, „см’ртна м’ка!“ и „бездна“ (Шапкарев, 1987: 169-170). Рајко Жинзифов во песната „Жалба“ пишува за времето и тешките години: „какви сет тие години тешки, / Какви сет дни чрни, дни клети, / какви сет у него погрешки, / Че судни сет маќи проклети!“ (Жинзифов, 1986: 69), Трајко Китанчев во песната „Затвореник“ го опишува страдањето во затворот: „Сеништа врз мене кружат, / Страшен мрак пред мене зјае, Кикот демонски се слуша - / Грдо... како пекол да е!“ (Гане, 328). Слично како при преводите и преписите на Крчовски, но и во други случаи, Гане Тодоровски го менува зборот пекол со демон, но веднаш потоа ја изнесува грдотијата означена како пекол.¹²

Морализаторско-дидактичката компонента на претставите на судните маќи

Ако направиме споредба за влијанието во XIX век кое го имале претставите на пеколот, слободно можеме да заклучиме дека ликовното изразување во вид на фрески на ѕидовите на македонските цркви целосно ги надминува книжевните форми. Тие биле видливи и преку конкретни примери ги прикажувале маќите на грешниците во подземниот свет. Од друга страна, ваквиот визуелен приказ ја ограничува човечката мисла и фантазија во поимањето на пеколот и ѓаволот. Книжевните претстави овозможувале овие претстави да добијат мирис и звук. Имагинација овозможувала да се надразнат сетилата за мирис преку реата на човечките тела фрлени во огнената река, сулфурот и катранот.¹³ Всушност, црковната иконографија ги поддржува замислите и описите на Пејчиновиќ и Крчовски со приказите за старозаветниот грев и казните Божји (постанокот, првородениот грев). Дел од нив се илустрирани и според апокрифни преданија, како што се на пример „Предание за ‘Чесното дрво’“ и „Сонот на Варух“, претставени и на македонските ерусалими (големи икони сликани на платно) (Лакалиска, 2019: 34).

Исто така, и описите на Крчовски со рикањето на ѓаволите како ѕверови и добиток, лаењето како пци и цвикањето како свињи, чкртањето со заби и постојаните повици за помош

¹² Во оригиналот: „Надъ менъ се носѣтъ привиденя, / Прѣдъ мене пропастъ страшна зѣй, / И пѣкъльтъ съсь свойтъ мки / Прѣдъ менъ безсрамно се гордѣй“, во: Юрданъ Ивановъ, *Съчинения на Трајчо Китанчевъ*, София, 1898, 20.

¹³ Книжевните описи покажуваат сличности со фреските и претставите на црковните ѕидови. Ваквата сличност можеби се должи и на прифатеното мислење дека тоа што очите го гледаат, умот го претставува. Или како што пишува Св. Аврелиј Августин: „очите на умот се сетила на душата“, кај: Св. Аврелиј Августин, *Разговори сос амиот себе*, Арс Студио, Скопје, 2015, 12.

на грешниците делуваат доволно реално овие зборови долго да останат запаметени од страна на верниците или луѓето кои ги читале делата на овој македонски просветител.

Претставите на пеколот и ѓаволот во македонската литература од XIX век се разликуваат од претставите во фолклорот, како според физичките описи, така и според самиот карактер на темните сили. За разлика од приказните и легендите каде што ѓаволот може да биде прелажан, а човекот да ја однесе победата во даден случај, во литературата, слично како и во религиозните толкувања, грешникот веќе е казнет, тој е осуден на вечни маки и не може да се избави од страдањата. Во таа смисла, и книжевните описи на пеколот, особено на Крчовски, можеме да ги оцените мошне високо. Се разбира, кај него доминира морализаторскиот карактер, тој тргнува од религиозна гледна точка, а не од уметничка, но сепак, мајсторството на изведените прикази на одреден сцени ни даваат за право да зборуваме не само за теолошка, туку и за уметничка претстава на пеколот и ѓаволот. Овој заклучок не се однесува само на Крчовски, туку и на Пејчиновиќ и останатите дела коишто претходно ги разгледавме.

Исто така, може да се заклучи дека книжевните текстови се построги во казнувањето на правдата и злосторството. Така, во фолклорните записи продавањето на душата на ѓаволот или соработката со него доведува до измачување на телото во пеколот. Сепак и во такви услови постојат примери во кои со подадена рака или со Божја волја, несреќниците се избавувале од оганот и катранот во казанот. Литературните записи на македонските книжевници не познаваат простување и можност за избавување: пеколот е темен, мрачен и херетички затворено места од каде што нема излез.

Со описите на пеколот и ѓаволот во македонскиот XIX век метафората прераснува во алегорија. Во наведените дела нема ефеуемизми, мејоза, односно литота; тука се чини дека сè е реално, иако го чувствуваме постојаното присуство на хиперболата. Иако повремено во овие дела наидуваме на скромни описи, на релативно оскуден речник со стилски фигури, јазикот на Крчовски, особено во *Митарствата* е показател за развојот на книжевната мисла на овој автор, богат со изрази, со описи и со тенденција делото да добие и одредена уметничка форма.

Во бројните проповеди во црквите и манастирите се проповедало за заштита на душите на праведните, кои по воскреснувањето ќе бидат пренесени во рајот, но и за Пеколот, кој претставува еден од основните носители на дидактичката порака. За пеколот и ѓаволот, во книжевноста и фолклорот познати под повеќе имиња и називи, најмногу пишувале претставниците на првиот просветителски бран во овој период: Кирил Пејчиновиќ и Јоаким Крчовски. Како што може да се види од нивните, но и од другите текстови за кои стана збор, претставите на пеколот и ѓаволот во македонската книжевност од XIX век, пред сè имаат морализаторско-дидактичката улога, кои преку ваквите претстави имале за цел верниците да се одвратат од лошите дела и да се приближат кон етичкото и моралното поведение.

Литература:

- Августин, Св. Аврелиј. 2015. *Разговори со самиот себе*. Арс Студио, Скопје.
- Брјанчанинов, Свети Игнатиј. 2006. *Енциклопедија на православниот духовен живот*. Скопје.
- Велев, Илија. 2014. *Историја на македонската книжевност, Средновековна книжевност, том I*. Гирланда, Скопје.
- Вражиновски, Танас. 1998а. *Народна митологија на Македонците, 1*, соработници: Владимир Караџоски, Љупчо Ристески, Лола Симоска. Институт за старословенска култура-Прилеп, Матица македонска-Скопје.
- Вражиновски, Танас. 1998б. *Народна митологија на Македонците, 2*, соработници: Владимир Караџоски, Љупчо Ристески, Лола Симоска. Институт за старословенска култура-Прилеп, Матица македонска-Скопје.

Дамаскини, македонски преводи од 16 до 19 век. 1975. Предговор, извор, редакција и коментар Радмила Угринова-Скаловска. Македонска книга, Скопје.

Десподова, Вангелија. 1997. Студии за македонската средновековна лексика. Институт за старословенска култура-Прилеп, Матица македонска-Скопје.

Жинзифов, Рајко. 1986. Одбрани творби. Приредил Гане Тодоровски. Мисла, Скопје.

Иванов, Ѓордан. 1970. *Богомилски книги и легенди*, II фототипно издание. Под редакцијата на проф. Димитър Ангелов. Наука и изкуство, Софија.

Ивановъ, Јорданъ. 1898. Съчинения на Трайчо Китанчевъ. Софија.

Јакимовска-Тошиќ, Маја. 2001. *Македонската книжевност во XV век.*, ИМЛ, Скопје.

Караџоски, Владимир. 2009. *Рајот и пеколот во македонската и албанската народна традиција (етнографски и фолклорни материјали)*. Институт за старословенска култура-Прилеп.

Китевски, Марко. 1988. *Фолклорни бисери*. Македонска книга, Скопје.

Ковачева, Лидија. 2014. *Речник на македонските народни празници, обичаи и верувања*. Центар за културно и духовно наследство, Скопје.

Ковилоски, Славчо. 2018. „Григор Прличев и неговите слова за доброто и за спасот на душата“, во: *За душата*, зборник на текстови. Скопје.

Крстеска, Виолета. 2008. *Зборник од поученија, македонски ракопис со грчко писмо*. Институт за старословенска култура, Прилеп.

Крстеска, Виолета. 2014. *Речник на странски зборови и изрази од Јанаки Стрезов, втора половина на XIX век*. Институт за старословенска култура, Прилеп.

Крчовски, Јоаким. 1974. *Собрани текстови*. Приредил Блаже Конески. Македонска книга, Скопје.

Лакалиска, Снешка. 2019. „Ерусалим“, *поклонички икони на платно во Македонија од 1794 до 1904 година*. Каламус, Скопје.

Митевски, Витомир. 2012. *Душата и духовниот живот во антиката и раното средновековие*. Матица, Скопје.

Молерови, Братя Димитър и Костадин. 1954. *Сборник за народни умотворения и народопис, книга XLVIII, народнописни материјали од Разложко*. Под редакцијата на акад. Ст. Романски. Издание на БАН, Софија.

Оливера Јашар-Настева. 2001. *Турските лексички елементи во македонскиот јазик*. ИМЛ, Скопје.

Пејчиновиќ, Кирил. 1974. *Собрани текстови*. Македонска книга, Скопје.

Поленакловиќ, Харалампие. 1968. „За изворот на ‘Чудеса пресвјатија Богородици’ од Јоаким Крчовски“, *Литературен збор*, бр.3. Скопје.

Поп-Атанасов, Ѓорѓи. 2001. *Македонска книжевна традиција*. ИМЛ, Скопје.

Поп-Атанасов, Ѓорѓи. 2000. *Октоихот во македонската книжевна традиција*. ИМЛ, Скопје.

Прличев, Григор. 2017. *Автобиографија, Мечта на еден старец*. Предговор, превод, адаптација и белешки Славе Ѓорѓо Димоски. ПНВ Публикации, Скопје.

Пулџвски, Ђорѓа. 1873. *Речник от четири јазика, I српско-албански, II арбански-арнаутски, III турски, IV грчки*. Београд.

Речник на македонската народна поезија, том II, Д-С. 1987. Под редакција на Тодор Димитровски, обработувачи на материјалот: Мирјана Гилова, Тодор Димитровски, Димка Митева. Институт за македонски јазик, Скопје.

Серафим, Архимандрит. 1995. *Омразата и помирувањето*. Брегалничка епархија.

Стојчевска-Антиќ, Вера. 1974. „Мотивот за продавање на човечката душа на ѓаволот во средновековната книжевност и во фолклорот“, *Македонски фолклор*, бр.14. Скопје.

Стојчевска-Антиќ, Вера. 1997. *Историја на македонската книжевност, Средновековна книжевност*. Детска радост, Скопје.

Страници од средновековната книжевност, избор. 1978. Редакција и забелешки Вера Антиќ и Поленакловиќ Харалампие. Македонска книга, Скопје.

Книжевната преродба, панорама на македонската поезија во XIX век. 2008. Избор, предговор, редакција и белешки акад. Гане Тодоровски, НИД „Микена“, Битола.

Тричковска, Јулија. 2018. „Некои аспекти на црковната уметност на Балканот од XVIII и XIX век - традиција и влијанија“, *Патримониум*, 2018, бр.16. Скопје.

Тричковска, Јулија. 2016. „Страшниот суд во цр. Св. Ѓорѓи во Лазарополе“, *Патримониум*, број 14. Скопје.

Цветановски, Гоце; Гајдова, Убавка; Давкова-Ѓоргиева, Светлана; Лаброска, Веселинка; Стоевска-Денчова, Еленка; Денкова, Јованка. 2014. *Банскиот говор*. Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје.

Цепенков, Марко К. 1972а. *Народни приказни, легенди, книга четврта*. Редактирал д-р Кирил Пенушлиски, соработник Блаже Петровски. Македонска книга, Скопје.

Цепенков, Марко К. 1972б. *Народни приказни, книга шеста*. Редактирал д-р Кирил Пенушлиски, соработник Фанија Попова. Македонска книга, Скопје.

Цепенков, Марко К. 1972в. *Материјали, литературни творби, книга десетта*. Редактирал д-р Блаже Ристовски. Македонска книга, Скопје.

Шапкарев, Кузман. 1987. *Одбрани творби*. Приредил Томислав Тодоровски. Мисла, Скопје.